

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὁ παρὼν τόμος εἶναι καρπὸς τῆς σειρᾶς διαλέξεων μὲ τίτλο *Αἱ τοῦ Κέκροπος καὶ τοῦ Κάδμου. Ἀθήνα καὶ Θήβα στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο*, οἱ ὁποῖες πραγματοποιήθηκαν στὸ πλαίσιο τῶν Εἰδικῶν Μορφωτικῶν Ἐκδηλώσεων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν τὸν Φεβρουάριο τοῦ ἔτους 2019 καὶ ὁργανώθηκαν ἀπὸ τὴ γράφουσα καὶ τὴν Ἄννα Λαμπροπούλου, τ. Διευθύντρια Ἑρευνῶν τοῦ Ἰνστιτούτου Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν. Ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Θήβα, ἀρχαῖες πόλεις μὲ πλούσια ἱστορία, ἀνήκουν στὴν ἴδια γεωγραφικὴ ἐνότητα καί, κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ὑπάγονταν στὴν ἴδια διοικητικὴ περιφέρεια. Κεντρικὴ θέση στὸν σχεδιασμὸ τοῦ Κύκλου αὐτῶν τῶν Μορφωτικῶν Ἐκδηλώσεων εἶχε ἡ διαπίστωση τῆς ἀπουσίας συνδυαστικῶν μελετῶν γιὰ τὶς δύο πόλεις καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ προβληθεῖ νέο ὕλικὸ ποὺ ἔχει ἔλθει στὸ φῶς καὶ νὰ θιγοῦν λιγότερο γνωστὲς πλευρὲς τῆς ἔρευνας γιὰ τὶς δύο πόλεις. Στὶς ὁκτῶ διαλέξεις ποὺ παρουσιάστηκαν συμμετεῖχαν ἱστορικοί, ἀρχαιολόγοι καὶ φιλόλογοι ποὺ ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς δύο πόλεις καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τους καὶ παρουσίασαν πορίσματα τῆς ἔρευνάς τους, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονταν ἀπὸ πρωτοτυπία. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ ποὺ παρακολούθησε τὸν Κύκλο, ἡ συζήτηση ποὺ προκλήθηκε μεταξὺ τῶν εἰδικῶν, τὸ ἄγνωστο ὕλικὸ ποὺ παρουσιάστηκε καθὼς καὶ οἱ νέες προσεγγίσεις τῶν πηγῶν καὶ τὰ ἐπιμέρους ζητήματα ποὺ ἐτέθησαν ὑπέβαλαν τὴ σκέψη ὅτι θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον νὰ ἀποτυπωθοῦν γραπτὰ οἱ παρουσιάσεις ποὺ ἔγιναν. Στὸν τόμο δημοσιεύονται ἑπτὰ ἀπὸ τὶς ὁκτῶ διαλέξεις, τὶς ὁποῖες οἱ ὁμιλητὲς εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξουν καὶ νὰ ἐμβαθύνουν ἀξιοποιώντας τὴ νεώτερη βιβλιογραφία, ἡ ὁποία ἐμπλουτίστηκε κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ διέδραμε μέχρι σήμερα. Συμβάλλουν ἐπίσης μὲ μελέτες τοὺς δύο ἀκόμη εἰδικοὶ ἐπιστήμονες, οἱ ὁποῖοι ἀπεδέχθησαν μεταγενέστερη πρόσκληση.

Ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Θήβα ἦταν σημαντικὲς πόλεις τοῦ θέματος Ἑλλάδος, ἡ ἵδρυση τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 8ου αἰ. Σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους ὑπῆρξαν πρωτεύουσα τοῦ θέματος. Ἡ Ἀθήνα ἀνέλαβε πρώτη αὐτὸν τὸν ρόλο. Ἡ Θήβα διαδέχθηκε τὴν Ἀθήνα ἀρκετὰ ἐνωρίς, πιθανῶς ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Βασιλείου Α΄ (867-886). Ἀπὸ τὸν 9ο αἰ., ἐποχὴ ἀνασύνταξης τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας μετὰ τοὺς λεγόμενους σκοτεινοὺς αἰῶνες, διαπιστώνεται αὐξημένο κρατικὸ

ένδιαφέρον για την κεντρική Ελλάδα, τὸ ὁποῖο ἐκδηλώνεται, μεταξύ ἄλλων, μὲ τὴν ἀνέγερση ναῶν καὶ τὴν ἱδρυση μόνων. Ἡ θέση τῶν δύο πόλεων πάνω, ἢ κοντά, στὸν μεγάλο χερσαῖο ἄξονα ποὺ συνέδεε τὴν κεντρικὴ καὶ νότια Ελλάδα μὲ τὴ Θεσσαλονίκη, τὴ δεύτερη μεγαλύτερη πόλη τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ κατ' ἐπέκταση τὴν Κωνσταντινούπολη ἐπηρέασε καθοριστικὰ τὴν ἐξέλιξή τους κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο. Ὁ χερσαῖος δρόμος ἀπὸ τὴν Κόρινθο, μεγάλο λιμάνι ποὺ προσέφερε ἄμεση διέξοδο σὲ Δύση καὶ Ἀνατολή, ἔφθανε στὰ Μέγαρα καὶ τὴν Ἐλευσίνα, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, μέσω τῶν διαβάσεων τοῦ Κιθαιρώνα, ὀδηγοῦσε στὴ Θήβα. Δευτερεύοντες δρόμοι συνέδεαν τὴν Ἀθήνα μὲ τὴ Θήβα καὶ τὸν Εὐριπο, ὁ ὁποῖος ἦταν οἰκονομικὰ καὶ διοικητικὰ συνδεδεμένος μὲ τὴ βοιωτικὴ πόλη. Ἀπὸ τὴ Θήβα ὁ μεγάλος δημόσιος δρόμος ὀδηγοῦσε στὴ Θεσσαλονίκη.

Τὸ ἐμπόριο ἦταν καταλυτικὸς παράγοντας γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Θήβας, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀθήνας. Μεγάλος ἀριθμὸς βενετικῶν ἐγγράφων τοῦ 12ου αἰ. ἀναφέρονται στὴ χορήγηση δανείων καὶ στὴ σύναψη *colleganze* (μορφὴ ἐμπορικῆς συμφωνίας ἰδιαίτερα διαδεδομένη στὴν Ἰταλία) γιὰ ἐμπορικὰ ταξίδια μεταξύ Κωνσταντινούπολης, Θήβας καὶ Κορίνθου (*per terram in Stives et in Corintho*). Ὁ χῶρος τῶν οἰκονομικῶν συναλλαγῶν τῶν κεντρικῆς καὶ νότιας Ἑλλάδας παρουσιάζεται συχνὰ στὰ ἔγγραφα σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴ Θεσσαλονίκη (*per tota Catotica et Poliponiso usque Saloniki*). Ἡ ἐμπορευματοποίηση τῶν διάσημων μεταξωτῶν τῶν θηβαϊκῶν ἐργαστηρίων διευκολύνθηκε χάρις σὲ αὐτὸν τὸν δρόμο, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεπε τὴ μεταφορὰ τους στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἄλλες ἀγορές. Πιθανῶς μάλιστα οἱ ἐπενδύσεις ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὴ Θήβα στὸν τομέα τῆς σηροτροφίας καὶ τῆς μεταξουργίας νὰ συνετέλεσαν στὴν ἐμφάνιση μίας πλούσιας κοινωνικῆς ομάδας, ἡ ὁποία ἐπηρέασε τὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων μὲ τοὺς φορεῖς τῆς κεντρικῆς διοίκησης.

Οἱ δύο πόλεις ἔχουν ἀπασχολήσει ἐδῶ καὶ δεκαετίες τὴν ἔρευνα. Τὸ λεγόμενο Κτηματολόγιο τῶν Θηβῶν (μέσα 11ου αἰ.) καὶ τὸ ἀπόσπασμα ἐνὸς πρακτικοῦ ὅπου ἀναγράφονται οἱ κτήσεις ἐνὸς Ἀθηναίου γαιοκτῆμονα στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. συνετέλεσαν σημαντικὰ στὴ μελέτη τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς φορολογίας στὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ καὶ εἰδικότερα πτυχῶν τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος καὶ τῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης στὶς δύο πόλεις. Ἐνδιαφέρουσες ὄψεις τοῦ κοινωνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ βίου στὴν περιοχὴ τῆς Θήβας προσφέρει τὸ καταστατικὸ τῆς ἀδελφότητος τῆς Παναγίας Ναυπακτιώτισσας. Τὰ βενετικὰ ἔγγραφα τοῦ 12ου αἰ. ἀναδεικνύουν ἐπίσης τὴν κεντρικὴ θέση τῆς Θήβας στὸ ἐμπόριο τὸν 12ο αἰ. Δεκάδες δικαιοπραξίες ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὴ σύναψη συμφωνιῶν

μεταξύ Βενετών εμπορών για άσκηση εμπορικής δραστηριότητας κατά μήκος του χερσαίου άξονα που συνέδεε τις αγορές της κεντρικής Ελλάδας με τη Θεσσαλονίκη. Η ανάπτυξη της σηροτροφίας και της μεταξουργίας στη Θήβα και η ζωηρή εμπορική δραστηριότητα που αυτές τροφοδότησαν, καθώς και η δραστηριοποίηση της Αθήνας στην παραγωγή της πορφύρας, απαραίτητης για τη βαφή των πολύτιμων μεταξωτών των θηβαϊκών έργαστηρίων, έχουν προσελκύσει την προσοχή των ειδικών και έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης.

Η συμβολή των αρχαιολογικών έρευνών είναι καθοριστική για τη μελέτη των δύο αστικών κέντρων και των περιοχών τους. Το έντυπωσιακό υλικό των ανασκαφών στη Θήβα αναδεικνύει ποικίλες πτυχές του βίου της και συχνά έρχεται να συμπληρώσει τις μαρτυρίες που προέρχονται από την ιστοριογραφία, την επιστολογραφία και το αρχαιολογικό υλικό. Η ανακάλυψη βιοτεχνικών εγκαταστάσεων που συνδέονται με τη βαφή των μεταξωτών και ο έντοπισμός γειτονιάς που πιθανώς ταυτίζεται με τη μαρτυρούμενη στο τυπικό της Ναυπακτιώτισσας γειτονιά του Γυρίου αποτελούν σημαντικά βήματα για τη μελέτη της μεσοβυζαντινής Θήβας.

Η παρουσία της Αθήνας στα βυζαντινά ιστοριογραφικά κείμενα είναι περιορισμένη σε σχέση με αυτή της Θήβας, ή όποια εμφανίζεται πολύ συχνότερα. Ωστόσο, η αρχαία Αθήνα ήταν έντονα παρούσα στη σκέψη των λογίων βυζαντινών συγγραφέων. Η μετάβαση από την αρχαία θρησκεία στον χριστιανισμό, εξέλιξη ή όποια συντελέστηκε στην αυτοκρατορία σε διάστημα αιώνων, αποτυπώνεται και στην περίπτωση του Παρθενώνα που μετασκευάστηκε σε χριστιανικό ναό. Όπως προκύπτει από τις γραπτές πηγές και το επιγραφικό υλικό της μεσοβυζαντινής περιόδου το προσκύνημα στην Παναγία Αθηνιώτισσα υπερέβη τα όρια ενός τοπικού προσκυνήματος, καθώς, από τον 10ο αι. τουλάχιστον, προσείλκε προσκυνητές από τη Δύση και την Ανατολή. Το προσκύνημα του Βασιλείου Β' το 1018 αποτελεί τη συμβολικότερη εκδήλωση αυτής της λατρείας. Η προβολή της πανηγύρεως της Αθηνιώτισσας συνδέεται πιθανότατα και με την ανάπτυξη του εμπορίου στην κεντρική και νότια Ελλάδα και διευκολύνθηκε από την επαφή με τη Θήβα. Η ζωηρή οικοδομική δραστηριότητα που παρατηρείται κατά τον 11ο και τον 12ο αι. υποδηλώνουν ότι η πόλη επωφελήθηκε από τη γενικότερη οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη που γνώρισε η βυζαντινή αυτοκρατορία κατά την ίδια περίοδο. Οι κοινοί τόποι των πηγών του 12ου αι. για την παρακμή της Αθήνας και την εξαθλίωση μεγάλης μερίδας του πληθυσμού θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με σχετική επιφύλαξη. Σίγουρα, η Αθήνα αντιμετώπιζε προβλήματα, όπως η πειρατεία και η ύψηλη φορολογική

επιβάρυνση, ωστόσο η πραγματικότητα δεν ήταν τόσο τραγική. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα τελευταία χρόνια η βιβλιογραφία για τη μεσοβυζαντινή Αθήνα έχει εμπλουτιστεί σημαντικά με μελέτες σχετικά με την αγιολογία, την τοπογραφία και την αρχιτεκτονική γλυπτική.

Οι μελέτες που δημοσιεύονται στον παρόντα τόμο εστιάζουν σε λιγότερο γνωστές όψεις του βίου της Αθήνας και της Θήβας. Οι σχέσεις των δύο πόλεων, οι οποίες παραμένουν σε μεγάλο βαθμό άδιευκρίνιστες, φαίνεται ότι ήταν ανταγωνιστικές, τουλάχιστον στα τέλη του 12ου αί. Η οργάνωση των τοπικών συμφερόντων και η προσπάθεια προστασίας απέναντι στην έπαχθη φορολογία που επέβαλλε η Κωνσταντινούπολη είναι μία ενδιαφέρουσα πτυχή του ζητήματος. Οι μαρτυρίες της επιστολογραφίας του 12ου αί. σε συνδυασμό με περιβαλλοντικές μελέτες δίδουν άφορμη για προβληματισμό για το άττικό τοπίο και το κλίμα της Αττικής στα τέλη της μεσοβυζαντινής περιόδου. Δείγματα από το πλούσιο επιγραφικό υλικό της Αθήνας, το οποίο δεν έχει ακόμη μελετηθεί συστηματικά, αξιοποιούνται για να φωτίσουν ποικίλες πτυχές της ιστορίας του θέματος Ελλάδος και της εξέλιξης των διοικητικών υποδιαίρέσεών του. Οι επιγραφές συμβάλλουν επίσης στη μελέτη της οικονομικής και κοινωνικής ανασυγκρότησης που παρατηρείται στην περιοχή από τον 9ο αί., ενώ θέτουν προβληματισμούς για τη σχέση ανάμεσα στην ύπαιθρο και την πόλη. Η συνθετική παρουσίαση των ανασκαφικών και επιφανειακών εύρημάτων από τη μεσοβυζαντινή Θήβα αναδεικνύει τη συμβολή των αρχαιολογικών έρευνών στην προαγωγή της μελέτης της σημαντικής αυτής μεσοβυζαντινής πόλης. Η καλλιτεχνική παραγωγή και ειδικότερα η γλυπτική αναδεικνύει έργαστήρια ένταγμένα στο σύνολο της καλλιτεχνικής παραγωγής στον έλλαδικό χώρο, ενώ φωτίζει την οικονομική δραστηριότητα στις δύο πόλεις και την ανάπτυξη που αυτές γνώρισαν ανάμεσα στον 10ο και τον 12ο αί. Παράλληλα, εξετάζεται το ζήτημα της πρόσληψης και της επεξεργασίας των αρχαίων ιδρυτικών μύθων της Αθήνας και της Θήβας από τους βυζαντινούς συγγραφείς. Σημαντικό ζήτημα είναι επίσης η μελέτη μονών λιγότερων γνωστών, πλην όμως σημαντικών για τη μελέτη της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής και του κοινοβιακού μοναχισμού στον έλλαδικό χώρο τον 12ο αί. Η ένταξη των εκκλησιαστικών και μοναστικών ιδρυμάτων στον χώρο και η σύνδεσή τους με τους δρόμους που συνέδεαν την Αθήνα με τη Θήβα, την οποία δε συνειδητοποιεί πάντοτε ο σύγχρονος μελετητής, καθώς η διαμορφούμενη εικόνα είναι συχνά αποσπασματική, αποτελεί μία άλλη παράμετρο που τίγεται στον τόμο.

Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συγγραφείς για τη συμμετοχή τους στον τόμο και την υπομονή που επέδειξαν κατά τα

διάφορα στάδια τῆς ἐπεξεργασίας του. Θὰ ἤθελα ἐπίσης νὰ ἀναφερθῶ στὴ συμβολὴ τῆς κυρίας Κωνσταντίνας Σιμωνετάτου, ἡ ὁποία πραγματοποίησε τὴν ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία καὶ σελιδοποίησι τοῦ τόμου. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν κύριο Ἀθανάσιο Μαρτίνο, ὁ ὁποῖος μέσῳ τῆς Ἀστικῆς μὴ Κερδοσκοπικῆς Ἑταιρείας Πολιτιστικοῦ καὶ Κοινωφελοῦς Ἔργου Αἰγέας ἀνέλαβε τὴ δαπάνη ἐκτύπωσης τοῦ τόμου ἐπιτρέποντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ὀλοκλήρωσι ἐνὸς μακροχρόνιου ἐγχειρήματος.

Μαρία Γερολυμάτου